

ד"ר רפי ועקנין

הגויים קרובי תשובה הם עיון נוסף בתשובתם של אנשי נינוה

ספר יונה על ארבעת פרקיו, בתוספת שלושת הפסוקים החותמים את ספר מיכה, ניתקנו כקריאת המפטייר לתפילת מנחה של יום הכיפורים: "השלישי מפטייר ביונה ומסיים מי אל כמוך"². על הקשר בין הפטרה זו לבין יום הכיפורים בעלות המנחה כבר עמדו ראשונים ואחרונים, וטעמים רבים ניתנו בדבר³. הטעם הרווח בדברי הפוסקים הוא טעמו של ר' יוסף קארו: "לפי שיש בה גודל כוח התשובה"⁴. "כוח התשובה", שעליו בא ללמד סיפורם של אנשי נינוה, כולל שלושה רעיונות:

- א. האוניברסליות של רעיון התשובה.
- ב. כוחה של תשובת הרבים.
- ג. ללמד קל וחומר: אם כך כוחה של תשובה אצל אומות העולם, אצל ישראל על אחת כמה וכמה.

סיפור תשובתם של אנשי נינוה מובא גם במשנה, שם בחרו חכמים לשים סיפור זה בפיו של שליח הציבור כחלק מדברי הכיבושין שהיה אומר לפנייהם ביום התענית. האם רצו חכמים להעמיד לפנינו את תשובתם של אנשי נינוה כאות ומופת לתשובה אידיאלית? ננסה להשיב על שאלה זו מתוך עיון בתשובתם של אנשי נינוה, כפי שהיא מסופרת בשני המקומות הללו. נפתח במסופר בספר יונה ג', ג-י:

"וַיִּחַל יוֹנָה לְבֹא בְעִיר מֵהֶלֶךְ יוֹם אֶחָד, וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר עוֹד אַרְבַּעַיִם יוֹם וַיִּנְוָה נְהַפְכָת. וַיֹּאמְרוּ אֲנָשֵׁי נִינוּה בְּאַלְקִים, וַיִּקְרְאוּ צוֹם וַיִּלְבְּשׁוּ שִׁקִּים מִגְדוּלָם וְעַד קִטְנָם. וַיִּגַע הַדָּבָר אֶל מֶלֶךְ נִינוּה וַיִּקָּם מִכִּסְאוֹ וַיַּעֲבֹר אֶדְרֹתָיו מֵעִלְיוֹ, וַיִּכַּסּוּ שִׁקִּים וַיִּשָּׁב עַל הָאֶפֶס. וַיִּזְעַק וַיֹּאמֶר בְּנִינוּה מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וְגַדְלִיו לֵאמֹר, הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה הַבֶּקֶר וְהַצֹּאן אֵל יִטְעֲמוּ מֵאוֹמָה אֶל יָרְעוּ וּמִיָּם אֶל יִשְׁתּוּ. וַיִּתְכַּסּוּ שִׁקִּים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה וַיִּקְרְאוּ אֶל אֱלֹקִים בַּחֲזָקָה, וַיִּשְׁבּוּ אִישׁ מִדְּרֹכֵי הָרָעָה וּמִן הַחֲמִס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם. מִי יוֹדֵעַ יִשׁוּב וְנַחֵם הָאֱלֹקִים, וְשָׁב מִחֲרוֹן אַפּוֹ וְלֹא נֶאֱבַד. וַיִּרְא הָאֱלֹקִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְּרֹכֵי הָרָעָה, וַיִּנַּחֵם הָאֱלֹקִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה."

1. בני אבישי שיחי קרא נוסח ראשון של המאמר והעיר עליו הערות חשובות. ברכתך, ברכת אב, נתונה לו.
2. שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרכב, סעיף ב.
3. ראה על כך בהרחבה אצל הרב י' בכרך, יונה בן אמייתי ואליהו, 3 ירושלים 1977, וח"י חמיאל, מעייני מקרא – ספר יונה, ירושלים תשמ"ט.
4. "בית יוסף" לטור אורח חיים, סימן תרכ"ב.

על מה עשו אנשי נינוה תשובה?
על פי לשון הכתוב, המפרשים לומדים כי אנשי נינוה לא שבו אלא מחטא הגזל, והם המשיכו להחזיק בעוון אחר שהיה בכפיהם, הלא הוא עבודת אלילים. כפי שאומר אברבנאל: "והנה לא יתעוררו אנשי נינוה ולא מלכם לעבוד את ה' הנכבד ולא להעביר את הגילולים והאלילים מן הארץ כי תמיד החזיקו באמונתם הנפסדת ולא שבו מאמונותיהם". הפיכת נינוה שעליה ניבא יונה מזכירה את הפיכת סדום ואת המבול: בשלושתם נאמר שחטאו הרבה, ולא נחתם גזר דינם אלא על הגזל.

עד היכן מגעת תשובתם של אנשי נינוה?

את המסופר כאן בתמצית, בעיקר בפסוקים ז-ח, פירטו והרחיבו חז"ל במדרשם:

"אפילו גזל מריש ובנאו בבירה, מקעקע כל הבירה כולה ומחזיר מריש לבעליו.⁵ אפילו מציאה שאדם מצא בשדות ובכרמים, בשווקים וברחובות – החזירו לבעלים. ואפילו לבנים של גזל שבנו בפלטין של מלך, סתרו הפלטין והחזירו הלבנים לבעליהם. וכל כרם וכרם שהיו בו שתי נטיעות או שני אילנות מן הגזל, עקרום והחזירו לבעליהן. וכל בגד שהיו בו שתי פקעיות של גזל, קרעו הבגד והחזירו.... ואפילו מכר אדם לחברו בית חורבה ומצא בו ממון וכו'... מה היה עושה הדיין? ביקש שטר של אותה חורבה ומצא ל"ה דורות ומצא יורש לאותו האיש שהטמין אותו ממון והחזירו לבעליו"⁶.

עד כדי כך! לכאורה תשובה שלימה, אולם ריח של קיצוניות והפרזה עולה מתיאור זה, וכדרכה של כל קיצוניות היא מעוררת חשד בדבר אמיתותה ויציבותה. אמנם מעיקר הדין, "אפילו גזל קורה ובנאה בבירה, הואיל ולא נשתנית, דין תורה הוא, שיהרוס את כל הבניין ויחזיר קורה לבעליה"⁷, אבל אז נמצאת נועל הדלת בפני שבים חכמים שיערו כוחו של אדם, ועל פי כוחו התקינו תקנות לתשובתו. כדי שהתשובה תהיה בגדר האפשר ובגדר יכולתו של אדם, תיקנו חכמים את "תקנת השבים"⁸, שיהיה הגזלן הרוצה לשוב בתשובה נותן את דמיה של הקורה לבעליה ואינו צריך להרוס את כל הבניין – ודיו בכך: "שאם אתה מצריכו לקעקע בירתו ולהחזיר מריש עצמו, ימנע מלעשות תשובה"⁹.

5. תענית טז, ע"א.
6. ילקוט שמעוני תק"ן.
7. רמב"ם, הלכות גזלה ואבדה, א', ת.
8. גיטין נה, ע"א.
9. רש"י שם.

תשובתם של אנשי נינוה, אשר במבט ראשון נראית לנו כתשובה שלימה⁹, במבט שני נראית כתשובה שהיא למעלה מן המידה. "יוכל מה שהוא יותר מן המקובל, וכל אשר למעלה מכוח אדם לעשות כאשר שיערו חכמים בתקנתם – אם עושה זאת האדם כאשר תקפה עליו השעה – על כורחו טעון בדיקה"¹⁰.

תשובה של רמיות

דופי רב מצאו חכמים בתשובתם של אנשי נינוה:

1. "אמר ר' שמעון בן לקיש, תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה... אמר ר' יוחנן, מה שהיה בכף ידיהם החזירו, מה שהיה בשידה, תיבה ומגדל [מכוסה מן העין] – לא החזירו"¹¹. "לא שבו רק על חטא גזל ולא על עבודה זרה"¹².

כלומר, בתשובתם של אנשי נינוה, שהייתה דרמטית ורועשת, חסר העיקר: "עזיבת החטא", שהרי מעשיהם אינם מעידים על עזיבה מלאה, "קבלה לעתיד", שאין בה כלל, וכאמור לעיל – לא שבו מעבודה זרה שלהם. ומה היא התשובה? "שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד, שנאמר (ישעיהו נ"ה, ז): 'יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתיו'. וכן יתנחם על שעבר, שנאמר (ירמיהו ל"א, יח): 'כי אחרי שובי נחמתי'. ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר (הושע י"ד, ד): 'ולא נאמר עוד אלקינו למעשה ידינו'¹³.

2. אברבנאל אומר שלא היתה זו אלא תשובה לשעה: "אנשי נינוה הם משמרים הבלי שוא. אף על פי שיעשו תשובה מפני קריאתו – לא יתמידו בתשובתם, כי לימים מועטים חסדם יעזובו וישוּבו לרשעתם"¹⁴. "הגויים קרובי תשובה הם"¹⁵ – קלים וממהרים הם לשוב, ומי שקרוב כל כך לתשובה, קרוב הוא גם לשוב לרשעו, בבחינת: יכבולעו כך פולטו.

⁹ הרב ב"צ קריגר העלה בעיונו את הסברה שהטוטליות שבתשובתם של אנשי נינוה, טובה היא ותשובתם היא תשובה שלימה, לפי שהיא "היתה סימן ומופת לתיקון הכללי של העולם ולהשבת כתר המלוכה למלכו של עולם".

ראה ספרו יונה, ישראל ואומות העולם – עיון מחודש בנבואת יונה על פי המקורות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 117.

¹⁰ הרב י' בכרך, יונה בן אמיתי ואלהו, ירושלים 1977, עמ' 38.

¹¹ ירושלמי, תענית פרק ב, הלכה א.

¹² א"א אורבך מעיר כי חז"ל אומרים כך על תשובתם של אנשי נינוה מטעמים של פולמוס אנטי נוצרי. והוא מבחין בין גישתם של חכמי ארץ ישראל השוללים תשובה זו לבין גישתם של חכמי בבל המחייבים אותה. ראה א"א אורבך, "תשובת אנשי נינוה והויכוח היהודי נוצרי", ספר היוכל לכבוד י"ג הלוי אפשטיין, ירושלים, עמ' 118-122.

¹³ פירוש המלבי"ם ליונה ג' י.

¹⁴ רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ב, הלכה ב.

¹⁵ פירוש אברבנאל ליונה ב, ט.

¹⁶ ילקוט שמעוני תק"ן.

3. תשובתם של אנשי נינוה הייתה חריפה בקיצוניותה. על הקיצוניות דרשו חז"ל את הפסוקים: "אל תהי צדיק הרבה" (קהלת ז', טז) ו"אל תרשע הרבה" (שם, שם, יז)¹⁶. פסוקים אלה באים להעמיד את האדם על הסכנה של אבדן האיזון ועיוות הפרופורציות הנכונות כאשר הוא מפליג יתר על המידה באחד הקצוות. הנטייה לאחד הקצוות – הקיצוניות – עלולה לטשטש את הראייה המאוזנת של המציאות ולהכשיל את בעליה. "הקצוות המה מסוכנים במאוד, הלא המה: התפרצות הרגשות בהתפעלות הנפש על למותר, או יקפאון הרגשות וקרת הרוח באפס התפעלות"¹⁷.

שתי דרגות של תשובה

אין ללמוד מדברינו שתשובתם של אנשי נינוה הייתה שלילית ופסולה, שהרי חכמים תיקנו לנו ספר זה להפטיר בו במנחה של יום הכיפורים. כוונתנו לומר כי סיפורם של אנשי נינוה הוא סיפורה של תשובה בדרגה ראשונה ולא סיפורה של התשובה השלימה. אולי משום כך לא הסתפקו חכמים בספר יונה להפטרה והוסיפו לו את שלושת הפסוקים האחרונים של ספר מיכה (יח-כ):

"מי א-ל כמוך נשא עון ועבר על פשע לשארית נחלתו, לא החזיק לעד אפו כי חפץ חסד הוא. ישוב ירחמנו יכבש עונותינו, ותשליך במצלות ים כל חטאתם. תתן אמת ליעקב חסד לאברהם, אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם".

נראה כי שלושת הפסוקים הללו באים להשלים את מה שחסר בתשובתם של אנשי נינוה. ספר יונה מציג את הנדבך הבסיסי של התשובה, את הממד האוניברסלי שבה, והתוספת הזו מציבה עליו את הנדבך העליון, הלא הוא הממד הייחודי בתשובתם של ישראל. מה בין תשובתם של אנשי נינוה, שהייתה תשובה בדרגה ראשונה, ובין תשובה בדרגה עליונה? בין זו לזו יש ארבעים הבדלים:

1. תשובה ותפילה

"לא תמצא בכל נבואה זו תפילה לאנשי נינוה, לפי שלא היה דרכם להתפלל"¹⁸. נראה כי שלושת הפסוקים מספר מיכה שנוספו כאן הם פסוקי תפילה הבאים להשלים את החסר. פסוקים אלה תופסים מקום חשוב בסדר הסליחות ובתפילות, ובנוסף ספרד הם חותמים את סדר התפילות של יום הכיפורים. פסוקים אלה דומים

16. את הפסוקים הללו דרשו חכמים על שאל המלך (יומא כב, ע"ב) ותיארו אותו כאיש של קצוות והפכים. היו בו גילויים של רחמנות יתרה (במלחמת עמלק) וגילויים של אכזריות יתרה (במעשה נוב). במלחמה הוא אסר על חייליו הלוחמים לאכול לחם והביא עליהם את תוצאתה הטבעית של הקיצוניות – את היפוכה: "ויעט העם אל השלל ויקחו צאן ובקר ובני בקר העם וישחטו ארצה, ויאכל העם על הדם" (שמו"א י"ד, לב).

17. רש"י הירש, חורב, תל-אביב 1964, עמ' 193.

18. רבינו בחיי, כד הקמח, אות כ.

בעניינם לייג מידות של רחמים. לייג מידות אלה הם סדר התפילה שהראה הקב"ה למשה ואמר לו: "כל זמן שישראל חוטאין, יעשו לפני כסדר הזה ואני אמחול להם עונותיהם"¹⁹.

2. תתן אמת ליעקב

יונה הנביא מנמק את התנגדותו לשליחות זו בטענה: "כי ידעתי כי אתה איל חנון ורחום ארץ אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (ד', ב). המילים '**נחם על הרעה**' באות כאן במקום מידת האמת האמורה במקור – שמות ל"ד, ו-ז. שם נמנים לייג מידותיו של הקב"ה: "ה', ה' א-ל רחום וחנון, ארץ אפים ורב חסד ואמת. נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחטאה, ונקה...". אפשר ללמוד מכך ש"אנשי נינוה זוכים לחנינה שהיא כולה חסד מתוך רחמים אך לא מפני שזו אמת"²⁰. מדרגת תשובתם של אנשי נינוה היא מדרגה ראשונה, המתקבלת ומבטלת את גזר דינם רק מתוך מידת הרחמים שהקב"ה נוהג כלפיהם, ובפסוקים שנוספו לספר יונה מצויה מידת האמת – "תתן אמת ליעקב" – שהיא מידה המשלימה את החסר בסיפור. מידת האמת דורשת תשובה במדרגת גבוהה יותר.

3. תשובה מיראה ותשובה מאהבה

תשובתם של אנשי נינוה הייתה תשובה מיראה – "מפני כחם ולא מפני יושר אמונתם"²¹. תשובה כזו היא רק ראשיתו של תהליך התשובה, תהליך שהמשכו הוא תשובה מאהבה. אין תהליך התשובה אירוע חד-פעמי, אין הוא קפיצה ממעמקי תהומות החטא אל מרומי הטוהר, אלא הוא תהליך קשה, איטי והדרגתי, כפי שתיארו ר' יצחק עראמה: "הענין הראשון הוא הנעשה בהתחלה בקושי ובחולשא, והשני הוא הנעשה אחר ההתחזקות וקצת ההתגברות; והראשון יספיק לעזיבת הדרך הרעה, והשני להתחזקו לשוב ממנה אל הפכה, והוא התחלת התנועה להתקרב אליו יתעלה"²². תשובה משמעה אפוא לעבור תהליך, להתיישר ולהיפתח לשינויים.

4. תשובה – מעשה של יום יום

אנשי נינוה התעוררו לתשובה עקב קריאתו המאיימת של יונה: "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (ג', ד), אולם התשובה אינה צריכה למאורע דרמטי דווקא שיעורר אותה, אלא היא עניין קבוע. אמנם ימים מסוימים יוחדו כימי תשובה, אך חובת התשובה מוטלת על האדם בכל עת ובכל שעה, ובתפילת 'שמונה עשרה' של כל יום אף נתקנה ברכה מיוחדת על התשובה.

19. ראש השנה יז, ע"ב. 'עץ יוסף', בפירוש על 'עין יעקב' אומר בשם האלשיך שהקב"ה לא אמר למשה "אמרו לפני כסדר הזה, אלא עשו לפני כסדר הזה... כי לא באמירה לבדה תליא מילתא אלא בעשייה". כלומר, אדם מצווה להתבונן בשלושה עשרה מידותיו – הנהגותיו של הקב"ה, לסגלם לעצמו ולכוון את אורחותיו על פיהם.
20. חיי חמיאל, מעייני מקרא – ספר יונה, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 62.
21. רבינו בחיי, כד הקמח, אות כ.
22. ריי עראמה, עקדת יצחק, שער מאה.

תשובה אל ה'

כאמור, סיפורם של אנשי נינוה מוזכר גם במשנה תענית ב', א:

"סדר תעניות כיצד? מוציאים את התיבה לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין וכל אחד ואחד נותן בראשו. הזקן שבהן אומר לפניו דברי כיבושין: אחינו, לא נאמר באנשי נינוה 'וירא אלקים את שקם ואת תעניתם', אלא 'וירא האלקים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה', ובקבלה הוא אומר 'וקרעו לבבכם ואל בגדיכם'²³.

כמו בהפטרת המנחה של יום הכיפורים גם במשנה אין הסיפור עומד בפני עצמו אלא נוסף לו פסוק מדבריו של יואל הנביא (ב', יג). רש"י מסביר את ההבדל בין שני החלקים שבדברי הכיבושין הללו:

החלק הראשון: "וירא האלקים את מעשיהם" – הוא כמספר והולך", **והחלק השני:** דברי קבלה – "שהנביא (יואל) מצווה ומודיע ומזהיר את ישראל". החלק הראשון מספר על מעשיהם של אנשי נינוה – השבת הגזל שהיה בכפיהם, והשני – את דבר הנביא המצווה את ישראל על 'עשייה גבוהה יותר' – "קרעו לבבכם". בחלק הראשון מסופר על עשיית תשובה בעניין שבין אדם לחברו, ובשני – הנביא מצווה על תשובה בעניינים שבין האדם לבוראו "ושובו אל ה' אלקיכם".

הביטויים "שיבה עדי" ו"שיבה אל", הכתובים בפסוקי התשובה (דברים ל', ב-י; הושע י"ד, ב-ג; יואל ב', יב-יג), מציינים שתי דרגות של תשובה: "שיבה עדי" היא תשובה בדרגה ראשונה – תשובה מיראה, ו"שיבה אל" היא תשובה בדרגה גבוהה – תשובה מאהבה²⁴. בפסוקנו הנביא פונה אל ישראל ומצווה על התשובה בדרגתה הגבוהה: "קרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה'..." אנשי נינוה עשו תשובה רק במה שבינם לבין זולתם – השבת הגזל, ולא עשו תשובה במה שבינם לבין המקום. אמנם תשובתם – תשובה, אך לא שלימה. בתשובה שלימה יש שלושה מרכיבים:

- א. תשובה על מה שבינו לבין חברו, וזהו תנאי ראשון והכרחי²⁵.
- ב. תשובה על מה שבינו לבין עצמו – "עזב רשע דרכו ואיש און מחשבתיו" (ישעיהו נ"ה, ז).

23. ל' פרנקל מעריכה כי תשובתם של אנשי נינוה הייתה תשובה כנה, ומציינת כראיה לדבריה את העובדה "כי קיבל אלקים את תשובתם... כי לא לפניו חנף יבוא". אולם העובדה שתשובתם נתקבלה, יותר משהיא מעידה על כנותה היא מעידה על מידת הורחמים שה' נהג כלפיהם, כי בזכות רחמיו על כל ברואיו – "ורחמיו על כל מעשיו" – לרבות בהמה הבקר והצאן, תשובתם נתקבלה (ראה פרקים במקרא, ירושלים 1981, עמ' 226).

24. ראה פירוש "הכתב והקבלה" והמלבי"ם לדברים ל', ב-י.
25. עמנואל לוינס (Levinas) פיתח את התיוה שהפגישה עם פניו של האחר, של הזולת, היא התנסות היסוד האנושית המקדימה כל התנסות אובייקטיבית ומתנה אותה. ראה ד' לזר, "הפילוסופיה היהודית של עמנואל לוינס" בתוך מ' כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה, רחובות 1990, עמ' 34-19.

ג. תשובה על מה שבינו לבין בוראו – "ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם"²⁶.

מידת הדין ומידת הרחמים

בתפילת שחרית של יום הכיפורים קוראים בתורה את סיפור חטאם ומותם של בני אהרן, בפרשת "אחרי מות" (ויקרא ט"ז). אחד הטעמים לקריאה זו הוא: "שעל ידי זה יתן לב לשוב מעבירות שבידו – אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי הקיר"²⁷. כלומר, סיפור זה בא להציג תקן גבוה ומחמיר של תשובה; מידת הדין אומרת כאן את דברה. לעומת זאת, בתפילת מנחה של יום הכיפורים מפטירים בסיפורם של אנשי נינוה, ללמדנו שאף על פי שהיו גויים ועושי חמס – הי קיבל את תשובתם. כלומר, סיפור זה בא להציג תקן נמוך יותר של תשובה; מידת הרחמים אומרת בשעה זו את דברה.

בתחילת היום מוצגת דרישה מחמירה, ולקראת סופו בא מסר מרגיע שנועד לרומם את רוחם של המתענים: "תשובתם של אנשי נינוה קיבלתי, ותשובתכם איני מקבל"²⁸.

26. רמב"ם, הלכות תשובה, פרק ב', הלכה ב.

27. "משנה ברורה" לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרכ"א, סעיף א.

28. פסיקתא דרב כהנא, פרשה מה.